

ФІЛОЛОГІЯ

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.philol.2022.1.1>
УДК 2:008:316.77

Марія БУТИРІНА

доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри масової та міжнародної комунікації, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49131
ORCID: 0000-0002-5048-5187

Mariia BUTYRINA

Doctor of Science in Social Communications, Professor, Head of the Department of Mass and International Communications, Oles Honchar Dnipro National University, Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49131
ORCID: 0000-0002-5048-5187

Євгенія БАБЕНКО

аспірант, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, просп. Гагаріна, 72, Дніпро, Україна, 49131

Yevheniia BABENKO

PhD, Oles Honchar Dnipro National University, Gagarin Avenue, 72, Dnipro, Ukraine, 49131

КОМУНІКАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ РАННЬОХРИСТІЯНСЬКИХ АПОЛОГІЙ: ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ**COMMUNICATION FEATURES OF EARLY CHRISTIAN APOLOGIES: MEANS OF IMPROVING EFFICIENCY**

Розвідку присвячено вивченню комунікаційного потенціалу риторичного доробку ранньохристиянських апологій на прикладі відомої промови «Апологетик» Тертуліана.

Метою дослідження є виявлення ефективних риторичних засобів та комунікаційних прийомів, використаних у промовах найвідомішим християнським апологетом, «політичним журналістом» свого часу Тертуліаном, і визначення шляхів їх застосування в новітній медіатизованій комунікації Церкви.

Методологія. У ході дослідження було застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, систематизації, історичного аналізу, що уможливило комплексний розгляд комунікації Церкви в діахронічному вимірі. Спеціальний науковий метод комунікаційного аналізу дозволив виокремити й схарактеризувати комунікаційні прийоми та риторичні засоби, які обумовили ефективність «Апологетика» і забезпечили його позачасову значущість та впливовість.

Наукова новизна. У даній розвідці вперше актуалізовано комунікаційний потенціал ранньохристиянських апологій для новітніх комунікаційних практик Церкви. Розкрито його роль для виконання нею функцій, зорієнтованих на продуктивну взаємодію з вірянами.

Висновки. У розвідці зроблено висновки про чинники й передумови комунікаційної ефективності твору Тертуліана. Вказано на високий рівень його фактологічності й релевантності поточним подіям; адаптивність використаних прикладів, історичних і культурних паралелей та художніх аналогій щодо аудиторних очікувань; персоналізованість рефлексій, що підсилює виразність авторського «Я»; градування тематики при висвітленні складних питань тощо.

Ключові слова: релігійна комунікація, апології, «Апологетик», риторичні засоби, комунікаційні прийоми, Церква.

The article is devoted to the study of the communicative potential of the rhetorical work of early Christian apologies on the example of the famous "Apologetic" speech by Tertullian.

The aim of the study is to identify effective rhetorical tools and communication techniques used in speeches made by the most famous Christian apologist Tertullian, a "political journalist" of his time, and identify the ways of their usage in the latest mediated communication of the Church.

Methodology. In the course of the research general scientific methods of analysis, synthesis, generalisation, systematization and historical analysis were applied, which enabled a comprehensive consideration of the

communication of the Church in the diachronic dimension. A special scientific method of communication analysis allowed us to identify and characterise the communication techniques and rhetorical tools that determined the effectiveness of "Apologetics" and provided its timeless significance and influence.

Scientific novelty. *This research for the first time actualises the communication potential of early Christian apologies for the latest communication practices of the Church. Its role for the performance of its functions focused on productive interaction with the faithful is revealed.*

Conclusions. *The study concluded on the factors and prerequisites for the communicative effectiveness of Tertullian's work. The authors point to the high level of its factuality and relevance to current events; adaptability of used examples, historical and cultural parallels and artistic analogies to audience expectations; personification of reflections, which enhances the expressiveness of the author's "I" and graduation of topics in the coverage of complex issues, etc.*

Key words: *religious communication, apologies, "Apologetics", rhetorical means, communication techniques, Church.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Релігійна комунікація повсякчас була вагомою частиною комплексної функціональності Церкви і водночас невід'ємним складником цілісної інформаційно-комунікаційної системи суспільства. Виконуючи різні функції – світоглядну, виховну, соціально-орієнтаційну, соціально-інтеграційну – вона значною мірою визначала динаміку комунікаційно-технологічного розвитку суспільства, адже для ефективної реалізації своєї місії Церква потребувала і розвинених технічних засобів, і досконалих комунікаційних форм впливу. Саме тому звернення до комунікаційного доробку Церкви, позначеного сугестивним потенціалом, є евристично цінним з огляду на потреби теорії та практики соціальних комунікацій та журналістикознавства.

На думку української релігієзнавиці А. Арістової, «ознакою релігійної комунікації є саме її тотальність в межах релігійного комплексу: всі його складові так чи інакше мають комунікаційне призначення і виконують комунікативні функції» [1, с. 76]. Саме комунікаційне буття релігії обумовлює діалогізм всіх її дієвих інституцій, практик, проявів у соціумі. Вивчення інструментарію релігійної комунікації, напрацьованого протягом тисячоліть, є важливою цариною для збагачення соціального інжинірингу у цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіатизація релігії неодноразово ставала окремим напрямком досліджень в галузях соціальних комунікацій та журналістикознавства. Системно і комплексно багатовекторну царину релігійної журналістики досліджувала А. Бойко [Бойко А. Релігійна журналістика : підручник. К. : ВЦ: «Київський університет», 2016. 330 с.]. Фундаментальну працю релігії як медійному явищу пізньомодерного часу присвятив М.А. Балаклицький [Балаклицький М. Розвиток протестантської журналістики в Україні: генеза та сучасний стан : автореф. дис. ... доктора наук із соціальних комунікацій ; спеціальність 27.00.04 – теорія та

історія журналістики. К. : Інститут журналістики КНУ імені Тараса Шевченка, 2014. 30 с.]. Процес медіатизації релігії як складник соціально-політичних процесів сучасності вивчала О. Задоянчук [Задоянчук О. Роль процесу медіатизації релігії в соціально-політичних процесах сучасності. *Схід*. 2014. Вип. 6]. Вплив медіалогіки на православ'я досліджувала С. Филипчук [Медіатизація православ'я у вимірі діяльності навколоцерковних організацій та об'єднань УПЦ МП та УПЦ КП. *European philosophical historical discourse*. Vol. 4. Issue 1. P. 101–107]. Релігійний контент у медіапросторі України студіювали А. Смуць, О. Данилюк, С. Козиряцька [Смуць А. Г. Передумови виникнення релігійного контенту в сучасному українському мас-медійному просторі. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2014. Т. 56. С. 219–222 ; Данилюк О. Консервативний та прогресивний погляди на медіатизацію протестантизму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2014. Вип. 27. С. 30–35 ; Козиряцька С. А. Релігійна журналістика в Україні: огляд наукових праць. *Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації*. 2018. № 1(33)]. Узагальнивши досвід вивчення медіатизованих форм релігійної комунікації, представлений зазначеними розвідками, можемо зробити висновок про високий рівень представленості релігії у публічному просторі завдяки її потужному комунікаційному потенціалу. Церква має стабільно високий рівень довіри серед населення країни, що уможливило її функціональність у медіа як лідера думок. Артикуляція релігійними інституціями гострих соціальних та політичних питань у медіапросторі спирається на ефективний комунікаційний інструментарій, який потребує детального вивчення у діахронічному вимірі. Досвід продуктивної взаємодії з вірянами передбачає звернення як до актуальних напрацьовань Церкви, так і до витоків ефективної релігійної комунікації.

Метою нашого дослідження є виявлення ефективних риторичних засобів та комунікаційних прийомів, використаних у промовах

найвідомішим християнським апологетом, «політичним журналістом» свого часу (вираз В.Френда) Тертуліаном, і визначення шляхів їх застосування в новітній медіатизованій комунікації Церкви.

Виклад основного матеріалу дослідження веде свій початок умовно з середини I ст. від Р.Х. Це часи, коли Церква поступово, але впевнено «ставала на ноги», турботливо збираючи до власної скарбниці те, що покаже її становлення — письмові фіксації апостольських діянь, проповідей та послань, які можна вважати першими (без урахування творів євангелістів) фактологічними свідченнями. Цей історичний проміжок ще не відзначився відкритою та інкультураційною діяльністю християн [див. 5; 9], натомість став етапом вирішення внутрішніх організаційних та догматичних завдань.

Достеменно відомо, що із самого свого зародження нова спільнота усвідомлювала себе як божественну установу, що покликана до особливого служіння: під таким «кредо» здійснювалася і здійснюється дотепер християнська місія.

Розвиток та посилення Церкви, поширення її молодого, революційного віровчення і остаточне відокремлення від іудаїзму не могли залишитися непоміченими в язичницькому середовищі. Низка фундаментальних положень християнства дивували і викликали питання — наприклад, божественна триєдність, рівність усіх соціальних верств, концепція всепрощення, нарешті, парадоксальність смерті Бога на хресті заради перемоги над смертю і «обоження» Його послідовників через таїнство Євхаристії (Причастя).

Хоча деякі християнські ритуали мали певну подібність із язичницькими (так, часто знаходять паралелі з мітраїзмом [7; 9]), головною відмінністю було не органічне, а цілеспрямоване, комунікаційно обумовлене поширення віри за допомогою місіонерства у різних точках світу («особливе служіння»). Саме невідступне наполягання на істинності, різке неприйняття офіційного культу імператора і проповідь іншого, Божого, царства зробило християнство «ворогом №1» для влади Римської імперії, яка вбачала у своїй релігійній системі наріжний камінь існування держави. Тому період з I ст. і до IV ст. від Р.Х. став важким випробуванням для Церкви. Імперія, яка славилася міцною законною базою і її шануванням (*dura lex sed lex*), «заплямила» себе несправедливими судами, безпідставними звинуваченнями та репресіями християн з формулюванням «*nomem ipsum*» (тобто лише за назву «християнин») [див. 10; 9]. «Якщо

Тигр виходить з берегів, якщо Ніл не зрошує полів...якщо спалахнуть епідемії і мор, один чути галас: християн – до левів!» (Тертуліан «Апологетик» [13]).

Таким чином відбувалося знайомство нової релігії із політеїстичним Римом, «позачасового із тимчасовим» [6, с. 6]. Крок назустріч, спроба захиститися і закликати розібратися у гострій проблемі з початку II ст. від Р.Х. раз по раз надходила від християн – у вигляді апологій. Складна ситуація, тим не менш, відкрила світу яскравий сонм сміливих та освічених письменників-апологетів: Арістіда Афінського, Юстина Філософа, Таціана, Мінуція Фелікса, Тертуліана, Климента Александрійського та інших. Їхні тексти – значуще комунікаційне явище і прецедент для давньоримської культури. Якщо коротко, вони:

– стали невід’ємною частиною історії Церкви;

– здійснили великий внесок у розвиток віровчення і стали одним з головних чинників формування самосвідомості Церкви [6, с. 22];

– показали себе як найефективніший тогочасний засіб боротьби проти безлічі стереотипів та упереджень (згідно з церковним істориком В. Болотовим) [2].

Для кращого розуміння сутності апологій відзначимо, що вони зазвичай розподілялися на два види: одні були направлені проти язичницької філософії, інші створювалися в судовому / роз’яснювальному форматі. Судова промова – це традиційний античний жанр, який широко використовувався риторамі. У нашому випадку обидва типи апологій представляють собою письмовий лист, адже в умовах переслідувань жодна прохристиянська промова не могла звучати в суді [6, с. 23; див. 9, II, 2]. Зауважимо: важливою особливістю античних листів також є наявність колективного адресата (навіть якщо формально вказаний один) та їхня доступність широкому колу людей [2] – це дає привід вважати апології протоформою сучасних ЗМК.

Серед когорти апологетів вирізняється постать одного вкрай самобутнього захисника. Це один з перших розробників латинського богослов’я, що сформулював і висказав поняття Трійці [11]. Продуктивний письменник (автор 40 робіт), за свідченням Ієроніма Стридонського, пресвітер (священик), досвідчений і палкий захисник Церкви. Автор безсмертних максим «Вірую, тому що абсурдно» («Про плоть Христа»), «Кров християн – це сім’я» (Апол. 50, 12–13), «Християнами стають, а не народжуються» («Про свідцтво душі»). «Ви шукали та знайшли; стукали та відкрилося вам. Молю тільки, щоб, коли

просите, згадали і про грішного Тертуліана» («Про хрещення»).

Справді, при розгляді ранньохристиянських текстів неможливо не згадати Квінта Септимія Флоренса Тертуліана, часом романтичного (чого тільки вартий його трактат «Ad uxorem», «До дружини»), часом саркастичного (для цього якнайкраще підійшли адресати-язичники «Апологетику») «лірика», полеміста і вірянина.

Чоловік сильного і енергійного характеру (за Ієронімом), Тертуліан народився приблизно у 155–165 рр. від Р.Х. у Карфагені, у родині центуріона і зростав у період розквіту апологетичної творчості попередників. Хоча точних даних про рід його діяльності замало, але є підстави стверджувати, що спершу це була юриспруденція і пов'язане з нею ораторське мистецтво: так, історик Євсевій Кесарійський у своїй «Церковній історії» називає його «чудовим знавцем римських законів», що підтверджують і самі тексти.

Факт прийняття християнства Тертуліаном є одним з багатьох прикладів розвитку та поглиблення тогочасної духовності поряд із невдоволеністю офіційною релігією Риму, пошуком чогось більшого, того, що надасть гарантію спасіння і відчуття спільності [12, с. 36–37]. Хоча Церква невпинно нарощувала міць своєї мирної «армії», мала серед послідовників значну кількість людей з середніх і вищих щаблів населення (як, наприклад, Тертуліан), все ж вона залишалася «чужорідним тілом в... організмі імперії» [10, с. 33]. Локальні і масштабні гоніння з боку влади продовжувалися і щоразу набували нової сили.

У зв'язку з цим бл. 197-го року і з'являється один з головних творів Тертуліана «Апологетик» (Apologeticus pro Christianis), в якому він показав себе не лише як теолог, а й навіть «неперевершений політичний журналіст» [цит. 3, с. 285], що продемонстрував легке фактологічне викладення думок. Твір побудовано як діалог із іновірцями в контексті спільної культури. Його метою є захист християн, підготовка ґрунту для навернення язичників.

«Апологетик» – відверта розмова з язичниками. Кожна ранньохристиянська апологія має свої індивідуальні риси, демонструє читачам свій «характер» і «дух», трансльовані особистістю автора. Однак зазначимо, що перші тексти апологетів були суто практичними, без претензії на високий літературний рівень. Це була «наративна зброя», розрахована на швидкий комунікаційний ефект з урахуванням очікування скорого Другого Пришествя. Так, роботи Юстина Філософа

і Татіана (~150-ті роки) за їх скромним визначенням, є лиш вдалим викладенням віри [цит. за 4, с. 14].

Дещо інша ситуація з «Апологетиком». Через півстоліття загальні есхатологічні ілюзії Церкви вщухли, авторам довелося приєднатися до існуючої літературної традиції і стати її продовженням. Форма тексту за значенням тепер дорівнювала змісту. Умовний жанр апологій — судова, захисна промова — залишився, але його рамки поступово розмилися. Тертуліан намагається творити «на віки», дотримуючись римського «духу» і користуючись найрізноманітнішими художніми засобами, аби робота високо цінилася адресатами і не сприймалася маргінальною провокацією «ворогів народу». Разом з тим, мова тексту не надто ускладнена задля повного розуміння усіма прошарками античного суспільства. Такий твір дійсно «перевірений часом» і є прикладом якісної «нової літератури за взірцями античної» [3, с. 286].

Отже, на які формально-змістові й комунікаційні ознаки «Апологетика» варто звернути увагу? [13].

Перш за все, відзначимо значний обсяг твору – 50 глав. Це свідчить про його ґрунтовність, фактологічну деталізованість і літературність. У своєму творі автор часто вдається до персоналізованих рефлексій і намагається охопити значну кількість «підпитань» одного великого питання міжрелігійної дискусії. Її можна вважати пролонгованою «розмовою» з читачами. Змістом цієї розмови є не певне застереження, як у відомому творі «До Скапули», а викриття язичників і робота над викоріненням антихристиянських стереотипів і поглядів. У нижченаведених цитатах можна побачити жанрово-функціональну неоднорідність — у творчості Тертуліана захисна апологія набуває рис нападницької.

Вона починається із традиційного звернення до представників влади (вищевказаний прийом з урахуванням справжньої, обширної аудиторії читачів): «Якщо вам, представники римської влади, головуємою на відкритому та високому місці...» (Апол., 1-1). Але вже в цьому зверненні простежується виклик системі через відсутність дискурсивних ознак шанобливого ставлення до очільників держави, характерну для апологій більш ранніх авторів. Прикладом для порівняння може слугувати «Апологія» обережного Юстина Філософа (Ап. I, 1) [9] з його доволі «обтічним» стилем викладання думок. Карфагенський апологет, навпаки, відкрито, а не завуальовано висловлює зневагу Римській імперії («Ніщо нам так не чуже, як політичне життя.

Ми визнаємо одну спільну державу – світ» (Апол., 38)), і так чи інакше інтегрує це ставлення у тканину всього твору.

Протягом твору автор сміливо викриває і язичницьке суспільство: «Де тут ваша релігійність? Де тут у вас належна повага до предків?» (Апол., 6-9). Тертуліан не соромиться, не боїться виступати з позиції більш сильного, мудрішого і розумнішого. Його комунікативний стиль сповнений вкрай зрозумілим і у наш час сарказмом, за яким ховається жаль і обурення. Чого тільки вартує вислів: «... треба б було розслідувати все те, в чому помилково звинувачують нас, а саме: скільки кожен з нас пожер умертвлених дітей? скільки при погашених свічках здійснив кровозмішень? які були при цьому кухарі, які собаки? О, яка честь була б судді, якби він відкрив того, хто пожер уже сотню немовлят!» (Апол., 2-5). А ще: «[Ваша] релігія ходить вулицями, просячи милостині. Ви вимагаєте плати за місце храму, за вхід у святилище. Пізнавати богів безкоштовно не можна: вони продажні» (Апол. 13-6). При цьому цікавим є і те, що апологет спокійно використовує займенник «я» («мені здається, я ... (гл. 25)), немов у бесіді.

Завдяки таким прийомам образ автора яскраво вимальовується вже з перших абзаців живої, щирої апології. Також вона вирізняється фактологічністю разом із широким використанням стилістичних засобів. Тертуліана, вважає дослідник О. Братухін, неможливо назвати «кабінетним вченим», адже він надає перевагу власному досвіду, а не апеляції до інших авторів [14, с. 39]. Він цікавиться подіями, зокрема політичними, висвітлює на сторінках «Апологетики» театральні історії, очевидцем яких був сам, наводить приклади з життя, цікавиться церковними новинами [14, с. 33]. Авторський досвід є унікальним, події, особистості і назви актуальними і знайомими для сучасників, що сприяє кращому розумінню, доступності, плідному засвоєнню інформації. У зв'язку з цим Тертуліана можна справедливо вважати тогочасним журналістом-аналітиком і оглядачем.

Наприклад:

– опис актуальних театральних вистав: «Деякі кумедні вигадки робляться, враховуючи безчестя ваших богів навіть для ваших насолод. Розгляньте фарси Лентулів та Гостиліїв. У жартах і гостротах висміюєте ви міміків, або своїх богів? У цих фарсах осміяний «Анубіс-перелюбник», «Місяць-чоловік», «Діана висічена», «Читання заповіту мертвого Юпітера» та «Три голодні Геркулеси» (Апол. 15, 1);

– опис відвідування рольових гладіаторських боїв (Апол. 15, 5);

– посилання на «маврів, маркоманів і самих парфян і прикордонних їм народів» (Ап. 37), що свідчить про написання твору перед війною з парфянами в 197 р. [14, с. 33];

– вказівка на добре знайомі імена правителів Римської імперії (гл. 5, 35);

– використання міфологічних сюжетів з метою порівняння та ілюстрації власних тверджень (гл. 10-7, 11...);

– приклади з історії, згадка авторитетів та відомих людей, непряме цитування в тексті також наявні: «...і ви, як деякі, уявляєте, що осячча голова є Богом. Привід такої думки подав Корнелій Тацит» (Апол., 16, 1); «Коли Пліній Молодший керував провінцією, то він, одних християн засудивши, а інших позбавивши посад, звернувся за дозволом до тодішнього імператора Траяна...» (2, 6);

– вираження власних політичних думок, напр., з глузливістю згадує невдачу римського війська у битві при Каннах (гл. 40-8).

Адаптація Біблії для язичників. «Апологетик» можна назвати ще й своєрідним катехізисом, де автор поряд з викриттям язичницьких недоліків поміщає стислий і адаптований переказ подій Євангелія (гл. 21), з екскурсом у проблемні іудео-християнські відносини. На відміну від «викривальних» параграфів, у роз'ясненні засад віри простежується інший тон автора (напр., гл. 17): більш спокійна, позбавлена різкості, сповнена художніх прикрас розмова. Хоча би «Він [Бог] невидимий, хоч Його бачать; Він не відчутний, хоча з милості Своєї є; Він незбагнений, хоча людським розумом осягається...» (17-2), де Тертуліан майстерно використовує такий стилістичний засіб, як оксюморон. Біблійні події пояснюються у контексті, зрозумілому адресатам: так, період життя пророка Мойсея апологет зіставляє з епохою Гомера (гл. 19-3). Добра частина твору насичена порівняннями і цікавими риторичними прийомами. Наприклад, градування, яке стало свого роду візитівкою стилю автора: «Бо якщо немає насправді богів, то немає насправді релігії. Якщо немає релігії, тому що немає насправді богів, то, звичайно, ми не винні у образі релігії» (гл. 24).

Ще однією важливою рисою «Апологетику» можна вважати суперечливість таких головних думок: з одного боку досить негативне ставлення до імперії (на фоні її історії і порядків християнство у Тертуліана виглядає більш привабливо), а з іншого – бажання знайти і показати міцний зв'язок між християнством і Римом (гл. 21). Але саме в цьому бажанні і полягає головна мета апологетичного твору, той першочерговий задум, з яким він створювався.

Висновки. Як бачимо, апологетична творчість Тертуліана є прикладом майстерної реалізації низки риторичних прийомів і комунікаційних засобів, вкраплених у місіонерський текст. «Апологетик» постає одним із зразків живого авторського звертання до ворожо налаштованої аудиторії, певним чином журналістським (на це вказують

низка рис, перелічених вище) твором-відповіддю із висвітленням вкрай актуальних питань. Попри різкість, автор все ж шукає шляхи порозуміння, використовуючи мінімум незрозумілих християнських термінів, і більше оперуючи спільними поняттями, історією та культурою – чим відкриває їх з неочікуваного, нового боку.

Література:

1. Арістова А. Сутність та специфіка комунікативно-трансляційної функції релігії. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2016. № 78. С. 75–83.
2. Болотов В. История древней Церкви. Апологии Христианства, языческая полемика. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Bolotov/_09.php
3. Братухин А. Ю. Рождение стиля христианской литературы (Климент Александрийский и Тертуллиан) : дисс. ... доктора филол. наук, 2016. 370 с.
4. Братухин А. Ю. Рождение стиля христианской литературы (Климент Александрийский и Тертуллиан) : авторе. дисс. ... доктора филол. наук, 2016. 40 с.
5. Бутиріна М. В. Бабенко Є. О. Риторичні аспекти комунікативної ефективності ранньохристиянських апологій. *Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації*. 2021. № 1(45).
6. Вдовиченко А. В., Муравьев А. В., Афиногенов Д. Е., Десницкий А. С. Раннехристианские апологеты II–IV веков: переводы и исследования. Москва : Ладомир, 2000. 189 с.
7. История Христианской Церкви в доникейский период / В. В. Акимов. Минск : Ковчег, 2012. 266 с.
8. Михайлов П. Б. Феномен «инкультурации» в раннехристианских апологиях. *Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. URL: https://bogoslov.ru/article/1507673#_ftn3
9. Мученик Иустин Философ. Первая и вторая Апологии / пер. П. Преображенского. 1998. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Iustin_Filosof/apologia/
10. Преображенский П. А., Дунаев А. Г. Сочинения древних христианских апологетов. СПб. : Алетейя, 1999. 945 с.
11. Прот. Иоанн Мейендорф. Введение в святоотеческое богословие. URL: <http://antology.rchgi.spb.ru/Tertullianus/meyen.html>
12. Свенцицкая И. С. Раннее христианство: страницы истории. Москва : Политиздат, 1987. 336 с.
13. Творения Кв. Септ. Флор. Тертуллиана. Часть 1. Апологетические сочинения Тертуллиана / пер. Н. Щеглова. Киев : Тип. акц. об-ва «Петр Барский, в Киеве». 1910. С. 81–204. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Tertullian/apologetik/#0_21
14. Тертуллиан Квинт Септимий Флоренс. Апологетик. К Скапуле / пер. с лат., вступ. коммент. и указатель А. Ю. Братухина. СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2005. 256 с.

References:

1. Aristova A. Sutnist ta spetsifika komunikativno-translyuyuchoi funksii relihii. [The essence and specifics of the communicative-translational function of religion]. *Ukrainske relihiieznnavstvo*. 2016. № 78. P. 75–83. [in Ukrainian].
2. Bolotov V. Istoriya drevney Tserkvi. Apologii Khristianstva, yazycheskaya polemika. [History of the ancient Church. Apology of Christianity, pagan controversy]. URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Bolotov/_09.php [in Russian].
3. Bratukhin A. Y. Rozhdeniye stilya khristianskoy literatury (Kliment Aleksandriyskiy i Tertullian). [The birth of the style of Christian literature (Clement of Alexandria and Tertullian)]. Dissertation for the degree of Doctor of Philology. 2016. 370 p. [in Russian].
4. Bratukhin A. Y. Rozhdeniye stilya khristianskoy literatury (Kliment Aleksandriyskiy i Tertullian) [The birth of the style of Christian literature (Clement of Alexandria and Tertullian)]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni doktora filol. Nauk. [Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philology]. 2016. 40 s. [in Russian].
5. Butyrina M. V. Babenko Y. O. Rytorychni aspekty komunikatyvnoyi efektyvnosti rannyokhrysyianskih apologiy. [Rhetorical Aspects of Communicative Efficiency of Early Christian Apologies]. *Derzhava ta rehiony. Seriya : Sotsialni komunikatsii* [State and regions. Series : Social Communications]. 2021. № 1(45). [in Ukrainian].
6. Vdovichenko A. V., Muravyev A. V., Afinohenov D. E., Desnitskii A. S. Rannekhristyanskie apologety II–IV vekov: perevody i issledovaniia [Early Christian apologists of the II–IV centuries: translations and research]. Moskva : Ladomir, 2000. 189 s. [in Russian].

7. Istoriya Khristianskoy Tserkvi v donikeyskiy period. [History of the Christian Church in the pre-Nicene period] / V. V. Akimov. Minsk : Kovcheg, 2012. 266 s. [in Russian].
8. Mikhaylov P. B. Fenomen «inkulturatsii» v rannekhristianskikh apologiyakh [The phenomenon of "inculturation" in early Christian apologies]. *Yezhegodnaya bogoslovskaya konferentsiya Pravoslavnogo Svyato-Tikhonovskogo gumanitarnogo universiteta [Annual Theological Conference of the Orthodox St. Tikhon Humanities University]*. URL: https://bogoslav.ru/article/1507673#_ftn3 [in Russian].
9. Muchenik Iustin Filosof. Pervaya i vtoraya Apologii. [The first and second Apologies] / per. P. Preobrazhenskogo. 1998. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Iustin_Filosof/apologia/ [in Russian].
10. Preobrazhenskiy P. A., Dunayev A. G. Sochineniya drevnikh khristianskikh apologetov [Essays of ancient Christian apologists]. Sankt Peterburg : Aletyya, 1999. 945 s. [in Russian].
11. Prot. Ioann Meyyendorf. Vvedeniye v svyatootecheskoye bogosloviye [Introduction to patriarchal theology]. URL: <http://antology.rchgi.spb.ru/Tertullianus/meyen.html> [in Russian].
12. Svetsitskaya I.S. Ranneye khristianstvo: stranitsy istorii. [Early Christianity: pages of history]. Moskva : Politizdat, 1987. 336 s. [in Russian].
13. Tvoreniya Kv. Sept. Flor. Tertulliana. Chast 1. Apologeticheskiye sochineniya Tertulliana [Apologetic works of Tertullian] / perevod : N. Shcheglova. Kiyev : Tip. Akts. Ob-va «Petr Barskiy, v Kiyeve». 1910. S. 81–204. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Tertullian/apologetik/#0_21 [in Russian].
14. Tertullian Kvint Septimiy Florens. Apologetik. K Skapule [Apologist. To Scapula] / per. s lat., vstup. komment. i ukazatel A. Y. Bratukhina. SPb. : «Izdatel'stvo Olega Abyshko», 2005. 256 s. [in Russian].